

MİMAR KEMALİDDİN VE HARİKZEDEGÂN (TAYYARE) APARTMANLARI ÜZERİNE BİR DENEME

Hasan Basri KARTAL Asiye Nisa KARTAL***

Geliş Tarihi: 27.09.2020

Kabul Tarihi: 19.11.2020

Atıf Bilgisi: Hars Akademi
Uluslararası Hakemli Kültür-
Sanat-Mimarlık Dergisi

Sayı: 6

Sayfa: 318-341

Yıl: 2020

Dönem: Aralık

Özet

Osmanlı Devleti'nin yıkılma dönemine denk gelen yıllarda, 1870 yılında doğmuş Mimar Kemaleddin'in İstanbul'da yapmış olduğu son eserleri arasında yer alan, 1918 Fatih yangınında evleri yanıp kül olan yangından zarar görenler için yaptığı Harikzedegân (Tayyare) Apartmanları hem mimari kurgusu ile hem de yapısal özellikleri ile Türk Mimarlık Tarihi içerisinde farklı bir yere oturmaktadır. Planlama anlayışı bakımından geleneksel Türk Evi'nden biraz farklı bir kurgu içerisinde ele alınmış, servis mekânları ortak kullanıma uygun olacak şekilde çözülmüş, bu haliyle apartmanlaşmanın İstanbul Tarihi Yarımada'daki öncüsü olmuştur. Ayrıca Türk Mimarlık Tarihi içerisinde Harikzedegan Kat evleri betonarme yapım sisteminin bütünüyle yapıya uygulandığı en erken örneklerinden biridir. Bu bağlamda bu makalenin amacı öncelikle Mimar Kemaleddin'in Osmanlı-Türk Mimarisi içerisindeki konumunun ve mimarlık alanındaki katkılarının tespit edilmesi ve daha sonra Harikzedegan Apartmanları'nın Mimar Kemaleddin ile başlayan ve günümüze uzanan hikâyesinin serimlemesini yapmaktır. Mimar Kemaleddin'in üslubunu yaratmasında önemli yer teşkil eden eğitim geçmişi ve hayata bakışının literatürdeki eksikliği çalışmanın en önemli kısmını doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mimar Kemaleddin, Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu, Harikzedegan (Tayyare) Apartmanları.

* Nottingham Üniversitesi, Mimarlık ve Yapılı Çevre Bölümü, Doktora Öğrencisi, İngiltere, hbasrik@gmail.com / ORCID: 0000-0003-1586-9596.

** Nottingham Üniversitesi, Mimarlık ve Yapılı Çevre Bölümü, Doktora Öğrencisi, İngiltere, a.nisa.gunduz@gmail.com / ORCID: 0000-0002-6805-6778.

AN ESSAY ON KEMALETTIN THE ARCHITECT AND THE HARİKZEDEGAN (TAYYARE) APARTMENTS

Hasan Basri KARTAL Asiye Nisa KARTAL***

First Received: 27.09.2020

Accepted: 19.11.2020

Citation: Hars Akademi
International Refereed Journal of
Culture-Art-Architecture

Issue: 6

Pages: 318-341

Year: 2020

Session: December

Abstract

In the decadency years of the Ottoman Empire, Harikzedegan (Tayyare) Apartments has been one of the latest works of 1870s Istanbul-born Architect Kemaleddin, the building which was built for the damaged people by the 1918s Fatih fire, so that it has situated on a particular position in the Turkish Architecture in terms of its architectural qualities and structural features. The Harikzedegan Apartments was designed with an approach that has been slightly different from the traditional Turkish House's designing, as the planning of the service spaces of the apartment has been structured to be suitable for common usage, the building became a pioneering example of the apartment buildings in the Historical Peninsula of Istanbul. Besides, Harikzedegan Apartments has been one of the earliest examples which the reinforced concrete construction system applied in the Turkish Architecture. In this context, the purpose of this article is to indicate the position of Architect Kemaleddin in the Ottoman-Turkish Architecture by showing his contributions in the field of architecture, and then the article illustrates the storyline of Harikzedegan Apartments until today that started within the Architect Kemaleddin's period. The lack of knowledge in the literature on his educational background and perspective on life that constituted the essential part in the creation of his architectural style of architect Kemaleddin has created the most important limitation of the study.

Keywords: Kemalettin the Architect, First National Architectural Movement of Turkey, Harikzedegan (Tayyare) Apartments.

* Nottingham University, Department of Architecture and Built Environment, PhD Student, İngiltere, hbasrik@gmail.com / ORCID: 0000-0003-1586-9596.

** Nottingham University, Department of Architecture and Built Environment, PhD Student, İngiltere, a.nisa.gunduz@gmail.com / ORCID: 0000-0002-6805-6778.

Giriş

Bu makalede temel olarak Mimar Kemaleddin'in biyografik öyküsü ve mimarlık ile ilgili yaklaşımları (restorasyon, planlama anlayışı ve söylemleri) ele alınmış, bu bağlamda Harikzedegan Apartmanı ile Kemaleddin'in zihni kurgusu arasındaki ilişkiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Makale, Harikzedegan Kat Evlerinin Osmanlı Mimarisi ve Mimar Kemaleddin'in mimarlık yaşamı açısından önemini ve farklılaşan noktalarını vurgulamaya çalışmış, aynı zamanda Harikzedegan Evlerinin 1922'lerden günümüze gelinceye dek ne amaçla ve hangi kurum ve kuruluşlar tarafından kullanıldığını senkronik bir okuma yöntemiyle ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Osmanlı Mimarisi İçerisinde Mimar Kemaleddin

Osmanlı mimarisini kabaca Henri Focillon'un *The Life of Forms in Art* adlı eserinde sanatların yaşam döngüleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu kuramı bağlamında ele alacak olsak, primitif/arkaik dönemi Erken Devir Osmanlı Mimarisi ile (Bursa ve Edirne dönemi), klasik dönemi İstanbul'un Fethi'nden Sinan'ın ölümüne kadar olan dönem ile, akademizm durumunu Sinan'ın talebelerinin (Davut Ağa, Sedefkar Mehmed Ağa vb.) Sinan'ın mimarisinin izinden gittikleri dönem ile, maniyerik dönemi Lale Devri ile barok dönemi de Osmanlı Mimarisi içerisindeki Barok Dönem ile özdeşleştirebiliriz. Bu bağlamda Osmanlı Barok'unu takip eden Rokoko ve Ampir üslupları da Focillon'un kuramı bağlamında Osmanlı mimarisinin sanatların yaşam döngüsünde barok kavramına karşılık gelecek şekilde kabaca yorumlayabiliriz. Aynı kuram bağlamında bu döngünün ölümünü Eklektik Dönem ile ve yeniden filizlenme çabasını ise Mimar Kemaleddin'in de kendine üslup olarak seçtiği Neo-Klasik (Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu) ile paralel düşünebiliriz (Hasol 2017; Vanlı 2006; Yavuz 1979).

Grafik-1 Mimar Kemaleddin'in Osmanlı Mimarisi içerisindeki Yeri ve Focillon'un Kuramı Bağlamında Osmanlı Mimarisinin Dönemlerinin Analizi (Grafik yazar tarafından tasarlanmıştır).

Mimar Kemaleddin'in doğduğu yıllarda Osmanlı Mimarisi'nde Ampir Üslup yavaş yavaş yerini Eklektik diye adlandırılan ve farklı üslupların tarihselci bir dizge içerisinde aynı yapıda kullanılmasını imleyen bir yaklaşım hâkimdi (Hasol 2017; Sözen 1984). Ayrıca Osmanlı Hassa Mimarlar Ocağı kapanalı yaklaşık kırk sene geçmiş ve çeşitli şekillerde bu kurumdan boşalan alan Batılı ve modern düzenlemeler ve kurumlar aracılığı ile doldurulmaya çalışılmıştır, kısaca çökmekte olan İmparatorluk, kendini toplama gayreti ile- belki de bir anlamda çöküşünü gizleme amacıyla- gayrimüslim azınlıklara ve yabancı ülkelere ithal ettiği mimarlara çeşitli yapı siparişleri vermiş, bu bağlamda mimarlık ortamında gayrimüslimlerin etkinliği artmıştır. Ayrıca farklı ülkelere ithal edilen mimarlar, kendi ülkelerindeki mimari anlayışlar ile kendi imgelemlerindeki Osmanlı mimarisi kurgusunu sentezleyerek çeşitli mimari eserler ortaya koymaya çalışmışlar, ancak bu eserler Osmanlı mimarisi içerisinde tarihsel süreklilik ve bütünlük yerine çoksesselik ve parçalılık ortamının oluşmasına neden olmuştur (Aslanoğlu, 2001). Mimar Kemaleddin de böyle bir dönemde, 1870 yılında Acıbadem'de iki katlı bir köşkte dünyaya gelmiştir. Doğumundan ölümüne kadar geçen kırk yedi yıllık hayat serüveni boyunca altı farklı padişah, bir cumhurbaşkanı, iki farklı devlet ve birçok siyasi olayın yaşandığı bir döneme tanıklık etmiş olan Kemaleddin'in hayatının aşamalarını kısaca dört ana bölümde inceleyebiliriz. Bunlar; ilk olarak, 1870'den 1887'ye, yani Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne kaydolduğu yıla kadar geçen süre olup çocukluk ve gençlik yıllarıdır, 1887'den 1909'a kadar olan yüksek öğretimle tanışması ve akabinde asistanlık ve hocalık ile devam eden süreci tanımlayan eğitim ve hocalık yılları, 1909'dan 1922'ye kadar çoğunlukla İstanbul merkezli olarak geçen (Harikzedegan Apartmanları'nı da hayatının bu döneminde ortaya koymuştur) ve kendi mimari tarzına uygun olarak eserler verdiği aktif meslek yaşamı yılları ve son olarak, 1922'den ölümüne kadar geçen ve ağırlıklı olarak Cumhuriyet'in kurulduğu yıllara denk gelen, yeni kurulan rejimin arzuladığı mimarlık anlayışı ile kendi Osmanlı geleneği arasında çeşitli gerilimleri yaşadığı dönem olarak sıralanabilir (Batur 2009; Tümer 1998).

Grafik-2-Mimar Kemaleddin'in yaşamını kabaca bölümleri ile ele alan grafik (Grafik yazar tarafından tasarlanmıştır).

Mimar Kemaleddin'in özellikle asistanlık ve hocalık yılları içerisinde İslam ülküsü çerçevesinde şekillenen mimari yaklaşımı Evkaf Nezaretine atanıncaya kadar devam etmiş,

bu tavır söylem ve yazılarına da yansımıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Panislamizm fikri yerine yükselen Türkçülük ve Ulusçuluk yaklaşımları Mimar Kemaleddin'in düşüncelerini de etkilemiş, özellikle savaş sürecinde ara verilen yapım faaliyetleri, Kemaleddin'in bu yaklaşımın mimarlıktaki karşılığının nasıl olması gerektiği konusunda çeşitli analizler üreterek bir Türk kimliği kurgusu içerisinde yeni bir mimarlık ortaya koymanın yollarını açmış, bu bağlamda çeşitli fikirler ortaya koymasına olanak sağlamıştır (Hasol 2017; Sözen, 1984). Kemaleddin bu kurguyu oluştururken, söylemlerinde öncelikle İslam Ümmeti içerisinde Türk kimliğinin farklılığını ortaya koymaya çalışmış daha sonra modern hayatın getirdiği mimari yaklaşımlarla bu kimlik kurgusunun nasıl sentezlenebileceğinin yollarını düşünsel planda aramıştır (Türkoğlu 1998). Buradan hareketle, uygulamalarında Klasik Osmanlı Mimarisi içerisinde yer alan çeşitli mimari yaklaşım ve elemanları modern bir bağlamda ele almaya çalışmış, Evkaf Nezaretinde çalışmasının da avantajıyla bu yaklaşımını uygulayacak imkânı rahatça bulmuştur. Bu bağlamda Mimar Kemaleddin'i özgün kılan en önemli özelliklerinden biri de tıkanıp ve bittiği düşünülen Türk mimarlık geleneğini, onun unsurlarını ve yaklaşımlarını kullanarak (simetri, simetrik giriş, çini ve Osmanlı Klasik dönem süsleri, Osmanlı Klasik dönem kemerleri, Osmanlı sivil mimarisinde kullanılan geniş saçaklar ve külahlar vs.) yeniden nasıl modern bir biçimde ele alınarak, bu coğrafyaya özgü bir mimari dilin oluşturulabileceği konusunda kendi çağdaşlarına yol göstermiş olmasıdır. Mimar Kemaleddin uzun süredir bu coğrafyada gayrimüslimlerin elinde olan mimarlık mesleğinin yeniden Türk mimarlarca icra edilebileceğini göstermiş, mesleğe Türk halkı içerisinde saygınlık kazandırmıştır (Batur, Serim, Inan, Yavuz 2008; Vanlı 2006).

Mimar Kemaleddin'in Yaşam Öyküsü ve Yapıtları

Mimar Kemaleddin 1870 yılında Acıbadem'de iki katlı bir konakta dünyaya geldi, babası Abdülaziz döneminin deniz yarbayı Ali Bey ve annesi orta gelirli bir ailenin kızı ve ev hanımı olan Sadbek Hanım'dır. Kemaleddin beş yaşında iken 1875 (bazı kaynaklarda 1876) yılında altı yaşında iken evinin yakınında bulunan İbrahim Ağa İptidai Mektebi'ne başladı ve bir yıl sonra 1876 yılının 30 Mayıs günü Bulgar İsyanları ve daha öncesinde de Bosna-Hersek, Sırbistan, Ege Adaları, Mısır, Karadağ, Romanya gibi İmparatorluk coğrafyasında ortaya çıkan isyanlar nedeniyle Sultan Abdülaziz, yeni şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'den 29 Mayıs günü alınan bir fetva ile harekete geçen Harbiye Nazırı Süleyman Paşa'nın emriyle Harbiye Mektebi öğrencileri, İstanbul ordu komutanı Refik Paşa'nın emriyle de Taşkışla ve Gümüşsuyu kışlasındaki askerlerin hareket geçmesi ile

Dolmabahçe Sarayı'nda tahttan indirildi ve yerine V. Murat Osmanlı padişahı ilan edildi. Abdülaziz'den sonra yerine geçirilen V. Murat 93 günlük kısa saltanatından sonra akli dengesi bozulduğu iddiası ile tahttan indirildi ve yerine II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da padişah ilan edildi ve 23 Aralık 1876'da Kanun-u Esasiyi yani Osmanlı'nın ilk anayasasını kabul etti. 19 Mart 1977'de meclisin açılması ile de I. Meşrutiyet ilan edilmiş oldu. Aynı yıl içerisinde halk arasında 93 Harbi olarak da nitelenen ve Rusya'nın Panslavizm politikası bağlamında Osmanlı Devleti'ne Balkanlar ile ilgili çeşitli ıslahatları direktmesi ve Osmanlı tarafının bu duruma red cevabı ile patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdi. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Batılı Deniz kanunlarına benzer bir yasa çalışmalarına başlanmış, bu bağlamda 1880 yılında bir Bahriye Kânûnnâmesi hazırlanmıştır. Aynı yıl Kemaleddin'in babası Ali Bey, Giritli Ferik (bugün tümgeneral ile korgeneral arası bir rütbe) Hüseyin Paşa'nın yanına kâtip olarak atanması ile Kemaleddin ve ailesi Girit'in İsfakiye bölgesindeki Suda Tersanesinin bulunduğu bölgeye yerleştiler. Kemaleddin burada Suda Tersanesi kumandanlık dairesinde subay çocukları için açılan mektebe başladı ve Fransızca, Arapça, Riyaziye, Coğrafya ve Hıfzıssıhha gibi çeşitli derslere devam etti. Girit'te iki yıl kaldıktan sonra 1881'de İstanbul'a yeniden dönen Kemaleddin, aynı yıl Şehzadebaşı'nda yeni açılmış olan Şems'ül Maarif Mektebi'ne devam ederek rüştiye (bugünkü ortaokul) eğitimini 1884'te burada tamamladı. 1884'te eğitimine kendine has bir sayılar teorisi bulan Osmanlı Devleti'nin yetiştirmiş olduğu önemli matematikçilerden, riyaziyeci Mehmet Nadir Bey'in kurmuş olduğu bugünkü İstanbul Lisesi'nin (İstanbul Erkek Lisesi) temelini oluşturan Numune-i Terakki İdadisi'ne (bugünkü lise) devam etmiş, buradaki eğitim süreci içerisinde Mehmet Nadir Bey'den çok etkilenmiş, matematiği sevmiş ve Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne devam etme kararında da bu eğitimi çok etkili olmuştur. İdadideki eğitimini 1887'de tamamlayan Kemaleddin, aynı yıl Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne ikinci sınıftan başlamak üzere kaydolmuş, bu okulda özellikle Alman kökenli çeşitli hocalardan, bugünkü anlamda inşaat mühendisliği ve mimari ile ilgili çeşitli dersler almıştır. Özellikle hocaları arasında Prof. M. Kos'tan jeoloji ve genel inşaat dersleri, Avusturyalı meşhur hidrolikçi Prof. Philipp Forchheimer'den köprü ve hidrolik dersleri, Prof. August Jasmund'dan da mimari tasarım dersleri almış aynı zamanda okul yıllarından itibaren A. Jasmund'un yanında çalışmaya başlamıştır. Öğrenimi sırasında 21 Mayıs 1888 tarihinde sanayi madalyası alan Kemâleddin Bey, A. Jasmund'un mimari derslerine özel bir önem verdi (Akşin 1992; Tümer 1998; Vanlı 2006; Yavuz 2009).

Özellikle 1888’de hocası A. Jasmund ile çalıştığı Sirkeci Garı, Kemaleddin’in oryantalizm anlayışı hakkında uzun soluklu düşünmesinin yolunu açmış, daha sonra Türk mimarlığı bağlamında Türkçü kimliğe vurgu yapması üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Kemaleddin bu yapıdan hareketle ilerleyen yıllarda Batılı mimarların Türk Mimarisi/ Osmanlı Mimarisine katkıda bulunma çabalarını oryantalizm ile suçlayacak ve kendi üslubunu olabildiğince Osmanlı mimarisi içerisinden seçmiş olduğu mimari detaylar ve yaklaşımlar ile oluşturacaktır. 1891 yılında Hendese-i Mülkiye’den mezun olan Kemaleddin, hocası A. Jasmund’un yanında asistanlığa başlamıştır. 1891’den 1895’e kadar geçen dört yıllık süreç boyunca Mimar Kemaleddin ilk tasarımlarını gerçekleştirmiştir. Ortaya koyduğu yapılar arasında; Rumeli Hisarı’nın tepelerinde eski Berlin büyükelçisi Galip Bey için yaptığı iki köşk, Nişantaşı’nda Halil Paşa ve İsmail Paşa Köşkleri, Ortaköy Sultan Reşat Köşkü ve bu yapıların yanında İstanbul’un çeşitli yerlerinde yapılan ahşap köşk ve konutlar bulunmaktadır. 1895 yılında devlet tarafından Batı mimarlığını tanınması ve mimarlık eğitiminde daha da ilerlemesi için Berlin’deki Charlottenburg Technische Hochschule adlı teknik enstitüye gönderildi. Burada iki yıl öğrenim gördükten sonra, 1897 yılından itibaren Berlin’deki çeşitli mimarların yanında iki buçuk yıl çalışarak Alman/ Batı mimarisi ile ilgili uygulamaya dayalı bilgi edinme şansı buldu. Almanya’da bulunduğu yıllar içerisinde kendisine ‘Osmanlı Devlet Mimarı’ unvanı verildi ve Osmanlı Devleti için bir cezaevi tasarımı ile uğraştı. Ancak bu tasarım daha sonra gerçekleştirilmemiştir. 1900 yılının Nisan ayında İstanbul’a geri dönen Mimar Kemaleddin, Hendese-i Mülkiye Mektebi’ndeki görevine devam etmiş ve şehremâneti meclis reisi Halil Bey’in kızı Behire Hanım’la evlenmiş, 7 Şubat 1901 yılında Harbiye Nezareti Ebniye-i Askeriye (Askeri Yapılar) mimarlığına ek görev ile atanmıştır. Hendese-i Mülkiye’deki görevi sırasında Jasmund’un derslerini veren Kemaleddin, Sanâyi-i Nefise Mektebi’nde ise nazariyyât-ı mi’mâriyye (mimarlık teorisi) okutmuş, bu derslerinde millî mimari hakkındaki düşüncelerini öğrencilerine aktararak onların yetişmesini sağlamıştır. Aynı yıl içerisinde bugün Fatih Ali Kuşçu Mahallesi sınırları içerisinde Fatih Külliyesi Haziresinde yer alan Gazi Osman Paşa türbesi ile Fatih’in Akşemseddin Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Emir Buhari Külliyesi içerisinde yer alan Ahmet Cevad Paşa türbelerini inşa etmiştir. Ahmet Cevad Paşa türbesi Mimar Kemaleddin’in isminin üzerinde bulunduğu tek örnektir ve yapının sağ yanında bulunan kitabede “Eser-i Mimar Kemaleddin ve Mehmed Fevzi 1319” yazısı bulunmaktadır. Kemaleddin bu iki yapısında dörtgen plan üzerine dörtgen bir baldaken yerleştirmiş, ilk özgün tasarım arayışlarına başlamıştır (Şenyurt 2011; Vanlı 2006).

Mimar Kemaleddin'e mimarlık alanındaki yaptığı hizmetlerden dolayı 23 Eylül tarihinde o dönem devlete önemli derecede hizmeti bulunanlara verilen IV. dereceden 'Nişan-ı Ali Osmani' verildi. İki yıl sonra 1904 (bazı kaynaklarda 1905) yılında ilk oğlu ve ikinci çocuğu olan ve Mimar Sinan'a sevgisinden dolayı Sinan (Mimaroğlu) dünyaya geldi ve Sinan'ı mimar olarak yetiştirdi. 1906 yılında ilk kaleme aldığı yazısı *Mimar-i İslam* adlı eserinde İslam mimarisi ile ilgili çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bu yazısı 1867'de çıkan Belediye yasası ile kurulan Bursa Belediyesi'nin '*Hüdavendigâr Vilayet-i Salname-i Resmisi*' adlı Bursa yıllığında basılmıştır. 1907 yılında 800 adet basıldığı düşünülen üçüncü dereceden 'Mecidi Nişanı' ile ödüllendirilmiştir. Ertesi yıl 24 Temmuz 1908 günü Jön Türklerin kurmuş olduğu İttihat ve Terakki Partisi II. Abdülhamid'in baskı rejimine başkaldırdı ve askıya alınmış olan Kanun-u Esasi (Anayasa) yeniden uygulamaya konarak meclis yeniden açıldı ve böylece ikinci defa Meşrutiyet ilan edilmiş oldu. Takip eden ayda, 28 Ağustos günü mimar ve mühendislerden oluşan bir grup Sirkeci Garı'nın bahçesinde toplanarak bir mühendis ve mimar cemiyeti açmak için Heyet-i Muvakkate oluşturdu. Bu grubun içerisinde Mimar Kemaleddin de bulunmaktaydı. Takip eden ayda, 14 Eylül 1908 günü Mimar Kemaleddin, *Tanin* gazetesine mimar ve mühendislerine yönelik olarak bir cemiyetin kurulacağına dair bir ilan haberi verdi ve cemiyet dört gün sonra yani 18 Eylül günü cemiyet üyeleri Taksim Bahçesi içindeki dairede toplanarak hazırlanan yönetmelikleri incelemiş, düzeltmiş ve kabul etmiş, böylece cemiyet resmen kurulmuştur. Mühendis ve Mimar Cemiyeti ismi ile kurulan cemiyet Mühendis Hulusi Bey'in başkanlığında sekiz kişilik yönetim kurulunun etrafında şekillenmiştir. Mimar Kemaleddin cemiyetin sekreterlik görevine seçilmiştir. Cemiyetin amaçları arasında periyodik yayınlar (risale-i mevkute) düzenlemek, eşdeğer yabancı ülkelerde bulunan cemiyetlerle ilişki kurarak yayın değişimlerinde bulunmak, ilmi layiha ve risaleler yayınlamak, konferanslar, müsabakalar düzenlemek, mükâfat ve yardım dağıtmak da bulunmaktadır. Cemiyet kendi ismini taşıyan *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* isimli aylık periyodik yayınına 1909 senesinde başlamış ancak ayda bir olmak üzere on iki sayı yayımlandıktan sonra mecmua devam edememiştir. Mecmuanın içeriğini genel olarak mühendislik konuları kapsasa da Mimar Kemaleddin'in 'Mimar-i İslam' adlı art arda beş sayılık denemelerinden oluşan yazıları derginin mimarlık ile ilgili kısmının büyük bir bölümünü (neredeyse tamamını) oluşturmaktadır (Batur vd. 2008; Batur 2009).

1908 senesinde cemiyetin kurulma işleri ile meşgul iken Kemaleddin aynı zamanda Bulgaristan'ın Filibe kentine bir gar yapmak için gitmiş (bazı kaynaklarda restorasyon olarak

geçmektedir) ve aynı yıl içerisinde garı tamamlayıp geri dönmüştür. 1909 senesinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti Ser-Mimarlığı İnşaat ve Tamirat İdaresine getirilen Mimar Kemaleddin mimari birikimini pratik mimarlık hayatı ile birleştirerek mimari uygulamalar yapma şansını bu göreve atanmasıyla daha geniş ölçekte bulmuştur. Bu kuruma atandığı yıl, Yeşilköy’de Mecidiye Camii’nin yapımına başlamış, aynı zamanda Fatih’teki Fethiye Medreselerinin rekonstrüksiyon projesini gerçekleştirmiştir. Üstün çabalarından dolayı 22 Mart 1910 günü Kemaleddin’e Rusya Devleti tarafından ikinci rütbeden ‘Saint İlyatislas Nişanı’ verilmiştir. Mimar Kemaleddin’in meslek yaşamında daha etkin bir biçimde rol almaya başlaması İttihat ve Terakki’nin önde gelen isimlerinden Ürgüplü Hayri Efendi’nin Evkaf Müdürlüğüne getirilmesiyle olmuştur. Ürgüplü Hayri Efendi’nin Mimar Kemaleddin’in çabalarına olan desteği ile İnşaat ve Tamirat Hey’et-i Fenniyyesi kadrolarını genişletilmiş büyük bir mimarlık ve inşaat bürosu olacak şekilde çalışmasını sağlanmaya başlanmıştır. 1911 yılı içerisinde birçok proje ve uygulama yapılmıştır. Bu yapılar arasında Beyoğlu Kamer Hatun Camii, Sultan V. Mehmed Reşad Türbesi, Eyüp Reşadiye Mektebi, İstanbul Yeni Gureba Hastahanesi, Bostancı Kuloğlu Camii sayılabilir. Bu yapıların dışında ayrıca Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Vakıf Hanların tasarımına başlamış aynı zamanda Gedikpaşa’da bir Mühendislik Yüksek Okulu ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin tasarımlarını yapmış ancak bu yapılar hayata geçirilmemiştir. Aynı yıl Berlin’e giden ve Ludwig Hoffman ile görüşen Kemaleddin, ondan hastane ve hapisane tasarımları ile ilgili çeşitli fikir alışverişinde bulunmuş, aynı yıl inşaatta kullanılan demir hesapları ile ilgili hazırlamış olduğu ders kitabı *Demir İnşaat*’ı da bastırılmış ve Mühendis Mekteb-i Ali’inde Fenn-i Mimari ve Demir İnşaat dersleri vermeye başlamıştır. 1912 yılında kuruluşunda yer aldığı faaliyetleri İttihat ve Terakki tarafından durdurulmuş, bir yıl sonra, 1913 yılında azınlıkların Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti’nin muadili Association des Architectes et Ingenieurs en Tarquie (Gayri Müslim Mimar ve Mühendis Cemiyeti) isimli bir cemiyet kurmalarına izin verilmiştir. Aynı yıl Kemaleddin yapım faaliyetlerine hız kesmeden devam etmiş, Bebek Camii, Bakırköy Kartaltepe Amine Hatun Camii, Mahmut Şevket Paşa Türbesi, Edirne Garı, Bostancı İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi, İstanbul’da Medereset-ül Kudat/Kuzat’ın yapımına başlamış aynı yıl içerisinde Aydın Milli Banka Binası ve Camii ile Edirne- Karaağaç Mekteb-i İptidasi’nin tasarımına başlamış ancak bu projeleri daha sonra gerçekleştirilmemiştir. Edirne Garı’nın yapımına 1914 yılında I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle ara verilmiştir (Batur vd. 2008; Batur 2009; Yavuz 1979).

Kemaleddin'in bu yıllardan itibaren ilgisi yavaş yavaş İslam mimarisi anlayışından Türkçülük akımının da etkisiyle bir Türk mimarisi oluşturma noktasına doğru kaymış, bu tutum Kemaleddin'in yazılarına ve yapılarına da yansımaya başlamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri yeni kurulmuş Türk Birliği Derneği'ne üye olarak seçilmiş bulunmasıdır (Batur 2009; Vanlı 2006). Aynı yıl savaşın patlak vermesiyle yeni uygulamalara devam etmemiş, önceki inşaatların yapımına devam etmiş, ancak birkaç farklı proje tasarımı gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında İstanbul Karaköy Birinci Şehir Hanı, Göztepe Mekteb-i İptidaisi, Panislamizm politikası bağlamında Medine Medrese-i Külliye Tasarımları ve Yeni Bab-ı Ali binası tasarımları sayılabilir. Aynı yıl Mühendis Mektebi'ndeki Fenn-i Mimari dersleri haftada beş saate çıkarılmış, unvanı Evkaf Nezareti Ser Mimarı İnşaat Tamirat Dairesi Müdür-i Umumiliğine çevrilmiş aynı zamanda Şehremenati Müşaviri olarak atanmıştır. 1915 yılında I. Dünya Savaşı'nın kızışması ve Arap diyarındaki bütünlüğün bozulmaması amacıyla Panislamizm politikası bağlamında Mimar Kemaleddin Evkaf Nezareti İstanbul ve Arabistan Ser Mimarı olarak atanmış, bu görevi süresince Hicaz, Kudüs ve Şam Vilayetlerinde çeşitli restorasyon ve onarım çalışmalarında bulunmuştur. Restorasyonları arasında; Mekke Harem-i Şerifteki kumluk mevkiindeki bazı sütun restorasyonları, Medine'de çeşitli cami ve türbe restorasyonları, Şam- Süleymaniye Medresesi ve Selimiye Camii restorasyonu sayılabilir. Ayrıca bu dönemde Medine'de bir Dar-ul Ulum tasarlamış, yapımına başlamış, ancak savaş nedeniyle ilk katı tamamlandıktan sonra yapım faaliyetine ara verilmiştir (Batur vd. 2008; Şenyurt 2011).

Kemaleddin Arap diyarında farklı beldeler arasında restorasyonlar yapmak amacıyla sürekli yolculuklar yaparak Arabistan Ser Mimarlığı görevini yerine getirmek için çabalarken eşi Behire Hanım üçüncü çocuğu Nejat'a hamileydi ve doğumu yaklaşıyordu. Bu yüzden Kemaleddin eşini İstanbul, Kızıltoprak'ta satın almış olduğu eve doğumunu rahatça yapabilmesi için göndermişti. Aynı yıl ikinci oğlu Nejat dünyaya gelmiştir ve Kemaleddin de kısa bir süre sonra İstanbul'a geri dönmüştür. İstanbul'da 1914'te tasarlamış olduğu Göztepe Mekteb-i İptidaisi'ni tamamlamış, ayrıca Fatih Yavuz Selim'de Abdülhamid-i Evvel Medresesinin rekonstrüksiyonuna başladı. 1916 yılı içerisinde IV. Vakıf Han'ın yapımına başladı. Aynı zamanda Selahattin Eyyubi Türbesi, Şam İttihat ve Terakki Kulübü ve Halep Hükümet Konağı projelerini tasarladı ancak bu tasarımlar uygulamaya geçirilemedi. Ertesi yıl, 1917'de Abdülhamid-i Evvel Medresesinin rekonstrüksiyonunu ve 1913'te başlamış olduğu Sultan III. Mustafa Mekteb-i İptidaisi'nin yapımını tamamladı. 1917 yılı içerisinde Kemaleddin Türkçülük düşüncesi minvalinde Türk mimarlığına ve Türk

kimliğine dair çeşitli yazılar yazmış, bu yazılarında Türk mimarisinin genel karakteri, süsleme anlayışı, Selçuklu ve Osmanlı mimarlığının tarihsel sürekliliğinin ortaya konması gibi konuları ele almıştır. Bu yıllarda mali durumu ve evliliği giderek kötüye gitmiş, Bakırköy'deki evini terk ederek Acıbadem'deki babasının evine geri dönmüş, karısına boşanma davası açmıştır. 1918 yılında babaannesi Sadberk Hanım tarafından büyütülen oğlu Sinan'ı Sanayi-i Nefise Mektebi'ne mimar olması için kaydettirmiştir. Aynı yıl içerisinde Mimar Kemaleddin İstanbul I. Vakıf Han'ın yapımı tamamlamış, Bursa'da kaplıca kompleksi (oteller, banyolar, gazinolar) tasarımı yapmış, ancak bu proje uygulama imkânı bulamamıştır. 31 Mayıs- 13 Haziran tarihleri arasında Cibali' de büyük bir yangın çıkmış, yangın kısa sürede Fatih ve Altımermer'e kadar sıçramış, 7500 konut yanıp kül olmuştur. Yangın sonrası Mimar Kemaleddin'den yangınzedeler için bir konut tasarlaması istenmiş, Kemaleddin Harikzedegan Kat Evleri olarak adlandırılan sosyal konut projesinin tasarımını 1919 yılı içerisinde hazırlamış, yapımına aynı yıl içerisinde eski Koska Medresesinin kalıntılarının bulunduğu alanda başlanmış ve 1922 yılında tamamlanmıştır (Yavuz 1979; Yavuz 1981a; Yavuz 1981b).

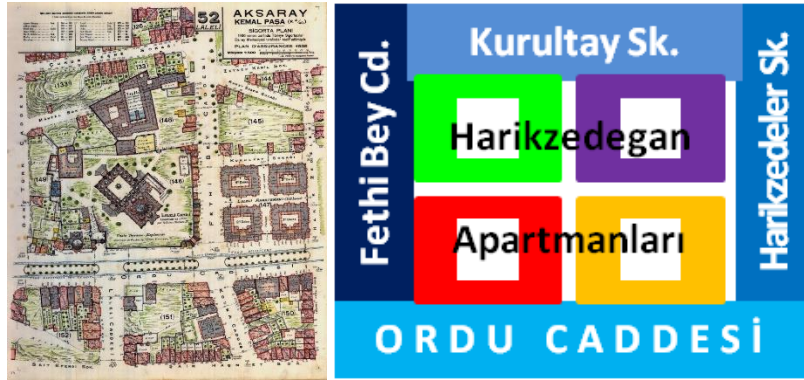
Aynı yıllar içerisinde babasını ve annesini kaybetmesi, eşinden boşanması ve görevinde açığa alınması ile zor günler geçiren ve oğlu Sinan ile birlikte yalnız kalan Kemaleddin, 28 Temmuz 1919'da yeniden açılan Mühendis ve Mimar Cemiyeti yönetiminde yeniden görev almaya başlaması ve akabinde, Kasım'da Kondüktör Mektebi'nde Fenn-i Mimari derslerine başlamasıyla kendini biraz da olsa toparlama imkânı bulmuştur. Kondüktör Mektebi hocalığı çok uzun sürmemiş, iki yıl sonra 1 Nisan 1921'de derslerini bırakmıştır. Bunalımlarla geçen bu yıllarında Kudüs'ün İngilizler tarafından işgal edilmesi ve Kudüs Müftüsü'nün Mescid-i Aksa'nın onarımı için bir Müslüman mimarın görevlendirilmesini arzu etmesi nedeniyle önceki Araplar arasındaki şöhreti nedeniyle Kemaleddin Kudüs'e çağrılmış, 1922 yılında Mescid-i Aksa'nın restorasyon projesinde çalışmaya başlamıştır. 1912'de yazmış olduğu *Harem-i Şerif ve Sahratullah-ül Müşerreffe* adlı eserinde kutsal topraklara ve Kudüs'e duyduğu ilgi açık bir şekilde gözlenmektedir. Bu bağlamda bu işi seçmesinin kökeninde İstanbul'daki bunalım ortamından kurtulmak ve kutsal topraklara karşı duyulan dinsel duygular bulunmaktadır. Bu iş ile Kemaleddin kendi yaşamına bir çeki düzen vermiş, 1923 yılında İstanbul'a geri döndüğünde yeni bir yuva girişiminde bulunmuş ve Çamlıca Kız Lisesi'nin öğretmenlerinden Sabiha Hanım (Sporel) ile arkadaşı vasıtası ile tanışıp, yıldırım nikâhı ile evlenmiştir. Aynı yıl temmuz ayı içerisinde Kudüs'teki işine geri dönen Kemaleddin, Mescid-i Aksa ve Kubbet-üs Sahra'da

gerçekleştirdiği başarılı onarımları ile İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne üye olarak seçilmiş, bir yıl sonra, 1924'te Sabiha Hanım'dan ilk çocuğu olan Kasım doğmuş, ancak bir hafta içerisinde ölmüştür. Bu ölüm ile derinden sarsılan Kemaleddin yeni kurulmuş olan Cumhuriyet'in yetkililerince Ankara'ya davet edilmiş, bu üzüntüden uzaklaşmak için bu daveti kabul edip aynı yıl Ankara'ya dönmüştür. Ankara'da, 1925 yılında II. Evkaf Apartmanı'nın tasarımına başlamış, tasarımını 1926/7 yılında bitirmiş, ancak yapımına ömrü yetmemiştir. 1925 yılı içerisinde RIBA (İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi) tarafından kendisine Muhabir Şeref Üyesi olarak seçilmiştir. 1926 yılı içerisinde ikinci eşinden ikinci oğlu İlhan (Mimaroglu) doğmuş, Türk Ocağı Binası Yarışma Projesine katılmış ancak Arif Hikmet Koyunoğlu yarışmayı kazanmıştır. Aynı yıl Ankara Çankaya Camii tasarımını hazırlamış ancak bu projesi uygulanmamıştır. 1926 yılı içerisinde Sanayi Nefise Encümen Riyasetliğine ve Emlak Bankası Fenni Müşavirliğine seçilmiştir. 1924'te Mimar Vedat Tek tarafından ancak bir yıl sonra yarım bırakılan Ankara Palas'ın tasarımına 1926 yılının ocak ayı içerisinde başlamış, ancak yapı ölümünden sonra tamamlanamamıştır. Bu yıllarda Ankara I. ve II. Vakıf Hanı'nın tasarımına başlamış, bu projeler de tamamlanmadan vefat etmiştir. Aynı yıllarda kendi ismiyle bir ilkokul da tasarlamıştır. 1927 yılında Ankara Gazi Muallim Mektebi ve Ankara Devlet Demir Yolları binasının da tasarımına başlamış ancak 13 Temmuz 1927 günü saat 15:20'de geçirdiği bir beyin kanaması sonucu vefat etmiş, cenazesi 16 Temmuz'da İstanbul'a nakledilmiş, 17 Temmuz'da Beyazıt Külliyesi'nin haziresine gömülmüştür (Yavuz 1981a; Yavuz 1981b).

Harikzedegan Kat Evlerinin Konumu, Tarihçesi ve Mimari Özellikleri

Bugün İstanbul'un Fatih ilçesinin Laleli semti Balabanağa Mahallesi sınırları içerisinde, kuzeyinde Kurultay Sokak, doğusunda Harikzedeler Sokak, batısında Fethi Bey Caddesi ve güneyinde Ordu Caddesi ile çevrili bir alanda (Laleli Camii'nin doğusundaki arsada) dört blok ve bu blokların ortalarında avlu ve aralarında birbirini dik kesen iki iç sokak oluşturacak şekilde tasarlanmış Harikzedegan Kat Evleri/Apartmanları, 1918'de çıkan Fatih yangını sonucu evsiz kalan dar gelirli için tasarlanmıştır. 31 Mayıs 1918 günü Cibali bölgesinde çıkan yangın poyrazın da etkisiyle Fatih'e oradan da Altımermer semtine kadar uzanan bir bölgeyi etkisi altına almış, iki hafta boyunca devam eden yangın 13 Haziran günü söndürülebilmemiş, yangın sonucunda 7500 konut yanıp kül olmuş, birçok aile evsiz kalmıştır. Yangın sonrasında evsiz kalan aileler çeşitli kamu kuruluşlarında barınmaya çalışmış, daha sonra Hilal-i Ahmer'in (Kızılay) kurmuş olduğu çadırlarda barınmaya başlamışlar, kurulan yardım sandıklarıyla geçimleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak kış günlerinin yaklaşması ve

çadırların bu koşullara dayanıklı olmaması, toplanan yardımların 500000 lira gibi büyük miktarlara ulaşması yangınzedeler için konut yapılması kararını gündeme getirmiş, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa denetiminde bir komisyon kurularak başına Manizade Hacı Hüseyin Efendi isimli güvenilir bir zat getirilmiştir. Konutların yapılması için resmi süreçlerin daha hızlı aşılabileceği düşüncesi ile Evkaf Nezaretine ait olan ve 1884 depreminde harap olup 23 Temmuz 1911 Aksaray Yangını'nda büyük oranda yanmış olan Laleli Külliyesi'nin parçası Koska Medresesi'nin bulunduğu alan seçilmiş, bu alan 50000 liraya satın alınmış ancak istimlâk işleri biraz uzun sürmüştü. Yangın sonrası kentteki tamirat ve teknik düzenlemelerle ilgili bir Fen Heyeti oluşturulmuş, bu heyette yer alan Asar-ı Atika Müdürü Halil Edhem Bey'e tarihi yapıların korunması ve onarımı, Nafia Vekâleti Müsteşarı Muhtar Bey'e de sokakların planlaması görevi verilmiştir. Yangınzedeler için yapılması planlanan konut işinin estetik ve teknik sorumluluğu için de o zamanlar Evkaf Nezareti'nde eski yapıların inşaat ve onarım işlerinden sorumlu müdür konumunda bulunan ve daha önce yapmış olduğu başarılı işleri dolayısıyla çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirilmiş ve İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne üye olarak seçilmiş Mimar Kemaleddin Bey seçilmişti (Türkoğlu 1998; Yavuz 2009).

Grafik-3- Solda Harikzedegan Evlerinin Pervititch Haritası'ndaki konumu (Google Photos (a) 2020), ve sağda çevre caddeler ile grafikleştirilmiş vaziyet planı (Grafik yazar tarafından tasarlanmıştır).

1919 yılı içerisinde Harikzedegan Apartmanları'nın tasarımına başlayan Mimar Kemaleddin, hızlı bir şekilde tasarımı tamamlamış, 20 Haziran 1920'de merasim ile temelleri atılmış, 1921 yılında elektrik ve su tesisatları bağlanmıştır. Bu haliyle Tarihi Yarımada içerisinde elektrik verilen ilk konut bloğu olma özelliğini taşımaktadır. 1922 yılında önünden tramvay geçerken elektrik şebekesine büyük yük bindiği ve tramvayın geçişini yavaşlattığı gerekçesiyle Almanya'dan getirilen jeneratör bağlandı. 4 Temmuz 1922 günü saat 11:00'da aralarında bazı vekillerin ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın da bulunduğu bir grup eşliğinde Laleli Camii'nin bahçesinde padişah adına dualar edildikten, mevlitler

okunduktan sonra tamamlanmış olan iki ön blokun açılışı gerçekleştirildi. Üç ay içerisinde de arka bloklar tamamlanmış, yapı 327000 liraya mal edilerek 1922 yılı içerisinde bütünüyle tamamlanmıştır. Divanyolu'nda konutların kiralarının yaklaşık aylık olarak 5 ve 10 lira olmasına karşın Harikzedegan Kat Evleri'nin 35-50 lira kira fiyatları ile kat evlerinin açılışından sonra kiralanmaya başlanması dar gelirli için tasarlanmasına rağmen daha yüksek gelirli kişilerce kiralandığının ve yapıya olan ilginin yoğun olduğunun en önemli göstergesidir. Bu durum yıllarca eleştiri konusu olmuştur. Kuşkusuz bu ilginin kökeninde gerek mimari özellikleri alışılmadık bir tasarım yaklaşımını barındırması, gerekse çeşitli modern konut yaşamına dair olanakları (hazır elektrik, su) barındırması yatmaktadır. Harikzedegan Evleri'nin yönetimi 1923 yılı içerisinde Evkaf Nezareti Harikzedegan Devair-i Müştemilası'ndan Belediye'ye devredilmiş ancak vakıf malı olduğu için başka bir vakfa devredilmesinin gerekliliği tartışma konusu olmuş ve 1925'de o yıllarda yeni kurulmuş olan ve havacılığın özendirilmesini hedefleyen Türk Hava Kurumu'na kira gelirleri yoluyla kaynak sağlaması amacıyla devredilmesi gündeme gelmiş, 1925 yılı içerisinde Türk Hava Kurumu'na devredilmiş, yapı içerisinde havacılık ile ilgili kursların düzenlenmesi, model uçak yapım atölyelerinin yer alması, Türk Hava Kurumu ile ilgili yönetim binalarının bulunması nedeniyle, bu tarihlerden itibaren yapı Tayyare Apartmanları olarak isimlendirilmeye başlanmış, 1926 yılından itibaren kira gelirleri Türk Hava Kurumuna devredilmiştir. Bu tarihten itibaren yangınzedeler ile ilgili konuların sorumluluğu Hilal-i Ahmer (Kızılay)'e verilmiştir. 1928 yılı içerisinde konutlara ısıtma amacıyla havagazının bağlanmasıyla yaşam kalitesi artmış, konutlarda kalburüstü insanlar oturmaya başlamıştır. 15-20 yıl içerisinde yapıların eskimeye başlaması ve Laleli semtinin giderek konut bölgesi olma özelliğini yitirip bir ticaret bölgesi haline gelmesi bu konutlarda oturan kalburüstü kesimin daha modern konutların bulunduğu farklı semtlere taşınmasına neden olmuş, boşalan dairelere alt ve orta sınıftan ve çok farklı meslekten insanların yerleşmeye başlaması daha sonra yaygınlaşacak olan orta sınıf aile ve mahalle yaşantısının ilk örneklerinden biri olma özelliğini kazandırmıştır. Orta avlulara çamaşır ipinin üzerine asılmış çamaşırılar, avluda bağrışıp oynayan çocuklar, işlerini bitirdikten sonra veranda da kahve içen kadınlar geleneksel orta sınıf Türk ailesinin yavaş yavaş modernleşme olgusu ile karşılaşmaya başladığının ve bu hayat tarzı içerisinde nasıl konumlandığının en önemli göstergelerinden sadece bir kaçıdır (Görgülü 2016; Türkoğlu 1998; Yavuz 2009).

Harikzedegan Evleri 1955 yılında ilk defa kapsamlı bir onarım geçirmiş, bu onarım sırasında alt kat dükkânların girişlerinde kullanılan basık kemerlerin yanlarında bulunan

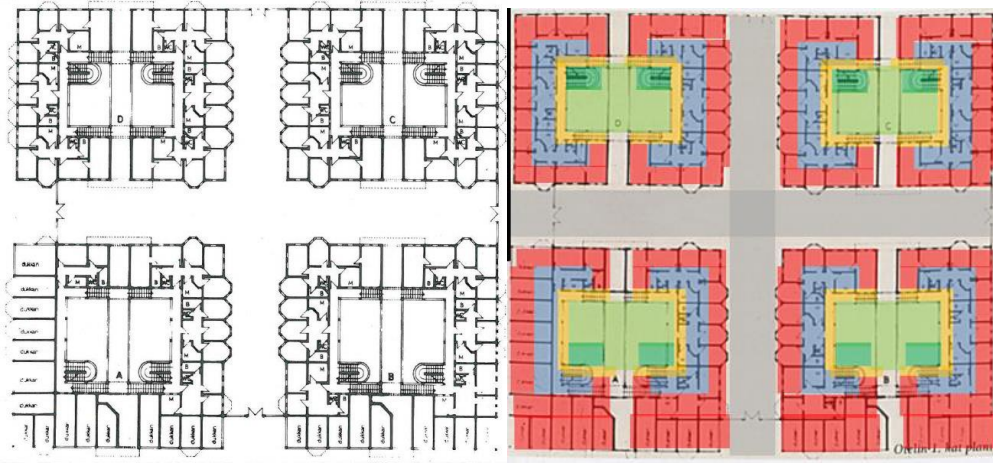
silmeler ve süslemeler kaybolmuştur. 1960 yılı içerisinde konutların restore edilerek farklı bir amaçla kullanılması gündeme gelmiş, ilk olarak bir iş hanı işlevi verilmesi düşünülmüş ancak Türk Hava Kurumunun sürekli bu konu ile ilgili olarak Anıtlar Kuruluna başvurularına rağmen Anıtlar Yüksek Kurulundan gerekli karar bir türlü çıkmamıştır. 23 Aralık 1980 yılında dış cepheleri bozmamak kaydı ile iç işlevinde değişiklik yapılabileceğine dair Anıtlar Kurulu kararı çıkmış, ancak bu karar doğrultusunda örnek olarak bir konut biriminin bırakılması istenmiştir. İş Hanı fikri ile ilgili olarak Bedrettin Dalan Türk Hava Kurumu yetkilileri ile görüşmüş, buradaki iş potansiyeline bağlı olarak bir otel gereksiniminin bulunduğunu ileri sürerek, yetkilileri bu yapıyı otele dönüştürmelerinin gerekliliği konusunda ikna etmiştir. Yapının tahliyesi ve yeni fonksiyon bağlamında yeniden tasarlanması işlemi uzun sürmüş, 1984 yılı içerisinde restorasyonuna başlanmış, yapının tam anlamıyla tahliye edilmesi 1985 yılını bulmuştur. Göksel Denizcilik Firması otele dönüştürülmesi için ilk girişimi başlatmış, bu girişim NET Holding Anonim Şirketi'nin devreye girmesiyle büyümüş ve yatırımı gerçekleştirecek Loytaş (Laleli Otelcilik Yatırım Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi) firması kurulmuştur. İlk önce Türk Hava Kurumundan yapı kiralanmış, daha sonra Ertem Ertunga yönetimindeki Ertunga Mimarlık Bürosuna otele dönüştürmek üzere yapılmış tasarım projesi yapının rölöveleri esas alınmak kaydıyla hazırlanmış, bu sırada Uluslararası otelcilik işletmelerinden biri olan Ramada Otelcilik işletmesine talip olmuş ve işletmesi bu şirkete verilmiştir. 23.01. 1986 tarihinde yapının rölöveleri esas alınmak suretiyle otele dönüştürülmek üzere hazırlanmış projesi Anıtlar Kurulundan geçmiş, otele dönüştürme uygulamalarına da aynı yıl içerisinde başlanmıştır (Batur 2009; Türkoğlu 1998).

Uygulamanın 18 ay gibi kısa bir süre içerisinde tamamlanması istenmiş, harap, bazı bölümleri işgal edilmiş ve pislik içerisinde bulunan yapı hızla dönüştürülmeye çalışılmıştır. Otele dönüşüm kararında önce Rusya'dan gelen turistler için üç yıldızlı bir otel şeklinde tasarlanmasına karar verilmiş, daha sonra NET Holding Anonim Şirketi Yönetim Kurulu Başkanı Besim Tibuk'un etkisiyle beş yıldızlı otel işlevlerini taşıyacak şekilde tasarım yenilenmiştir. Şüphesiz bu kararın alınmasında Tarihi Yarımada içerisinde o döneme kadar beş yıldızlı bir otelin bulunmaması da etkili olmuştur. Otele dönüştürme uygulamaları 1987 yılı içerisinde bitirilmiş ve 12 Eylül 1987 tarihinde kısmi olarak deneme amaçlı ilk açılışı gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık beş ay sonra 20 Şubat 1988'de resmi bir törenle açılmış, açılışı devrin başbakanı Turgut Özal gerçekleştirmiş, açılışta eski başbakanlardan Bülent Ulusu, eski bakanlardan Vahit Halefoğlu ve Mükerrerem Taşçıoğlu, dönemin bakanlarından Adnan

Kahveci, Bülent Akarcalı, Mesut Yılmaz, Belediye Başkanı Bedrettin Dalan ve İstanbul Valisi Nevzat Ayaz da bulunmuştur. Otel 1993 yılının Eylül ayı içerisinde Ramada Otelcilik işletmesinden ayrılmış, Net Grubunun kurmuş olduğu Merit isimli Otelcilik İşletmesine bağlanmış, bu tarihten itibaren ismi Otel Merit Antique olarak değiştirilmiştir. Net Holding Harikzedegan Kat Evlerinin dönüştürülmesi için 12 milyonu kendi kasasından 13 milyonu kredi olmak üzere 25 milyon Amerikan Doları harcamıştır. Merit Uluslararası Otelcilik ve Resort Şirketi otelin işletmesini on bir yıl sürdürmüş, Eylül 2004’te gelen bir icra sonucu oteli yavaş yavaş boşaltıp satılığa çıkartmak zorunda kalmıştır. Otel 2005 yılı içerisinde satılığa çıkarılmış, Naz Tekstil Anonim Şirketi tarafından satın alınmış, 2006 yılı içerisinde Crowne Plaza Uluslararası Otelcilik işletmesine kiralanmıştır. 2008 yılına kadar yeniden iç mekân tasarımı elden geçirilen otel Wyndham Hotel Old City ismiyle 2008’de yeniden açıldı. 2008’den günümüze kadar aynı otel yapının işletimini sürdürmektedir (Batur 2009; Türkoğlu 1998; Wikipedia contributors (a) 2020; Wikipedia contributors (b) 2020).

Mimari özellikleri açısından da Türk mimarlık tarihi içerisinde farklı bir yerde duran ve bazı ilklere ev sahipliği yapan Harikzedegan Kat Evleri 25 Dükkân ve 124 konut işlevine hizmet edilecek şekilde tasarlanmıştır. İstanbul Tarihi Yarımada içerisinde yapılmış ilk toplu konut ve sosyal konut olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca Tarihi Yarımada içerisinde ilk elektriği ve su tesisatı bağlanmış konut bloku olma özelliğine de sahiptir. Yapım sistemi olarak da Tarihi Yarımada içerisindeki ilk tümüyle betonarme yapım sisteminin kullanılmış olduğu yapı olma özelliğini taşıyan Harikzedegan Evleri, ortak servis mekânlarını (kömürlük, açık/kapalı teraslar, çamaşırılık, çöp odaları vb.) barındırmasıyla da geleneksel Türk Evi planlama anlayışından ve bu planlama anlayışının yansıdığı Türk aile hayat tarzından da modern hayata geçişin bir sembolü olma özelliğini taşımaktadır. Yaklaşık 25.000 metrekarelik bir alanda yaklaşık 23 metre gabarili olacak şekilde iç avluları bulunan birbirine simetrik altışar katlı dört blok halinde tasarlanan Harikzedegan Kat Evleri birbirini dik kesen iki iç sokak ile birlikte bir kompleks olarak tasarlanmış, bu tasarım betonarme iskelet, tuğla dolgu duvarlar ve kiremit kaplı kırma betonarme çatı sistemlerinin kullanılmasıyla uygulamaya geçirilmiştir (Yavuz 1981a; Yavuz 1981b; Yavuz 2009). Blokların avluya bakan iç kısımlarında açık koridor sistemi kullanılmış, bu koridorlar zemin katlarda veranda olarak çözümlenmiş, katlar arası geçişler iç merdivenlerle sağlanmıştır. Cephede Kemaleddin’in genel olarak tasarımlarında uyguladığı üç yatay çerçeveye/aksa dayanan cephe tasarımı uygulanmış, bu uygulama altıgen cumba çıkıntılarla hareketlendirilip süslenmeye çalışılmış, süsleme olarak Laleli Camii’ne referans olacak

şekilde üçüncü katlarda barok girlandlı takılar, en üst katlarda barok saçaklar kullanılmış, Kemaleddin'in tasarımlarında kullanmayı sevdiği geniş saçaklarla da cephe taçlandırılmıştır. Konutlar servis mekânları avluya yaşama mekânları odaya bakacak şekilde tasarlanmış, eğime uygun olarak öndeki blokların alt katlarındaki dükkânlar iki katlı olarak tasarlanmış, bazı dükkanlar farklı yüksekliklerde eğim nedeniyle kurgulanmış, ön bloklardaki konutlar arka bloklardaki konutlara göre bir modül daha büyük olacak şekilde tasarlanmıştır. Öndeki bloklarda her katta üç adet üç odalı, üç adet dört odalı ve iki adet beş odalı konut birimi tasarlanmış, arka bloklarda her katta dörder adet üç odalı ve dört odalı olmak üzere sekiz konut birimi tasarlanmıştır. Çatı ara katları öncelikle teras olarak tasarlanmış ancak daha sonra buralar kapatılarak kapıcı dairelerine ya da çamaşırlıklara dönüştürülmüştür. Yapıda dükkânlarda (ilk katta) basık kemer, ikinci katlarda ise yarım daire kemerler tercih edilmiştir. Otele dönüştürüldüğü 1986-7 yıllarında blokların ortalarında bulunan avluların üzerleri cam tonozlarla örtülmüş, birbirini dik kesen sokaklar da blokların bütünlüğünü bozmaması için üstleri örtülerek yapıların içine dâhil edilmiştir. Konutlar otel işlevine uygun olarak genişletilmiş, daha çok konaklama birimi olarak çözümlenmiş, blokların iç mekânına dahil edilen avlu ve sokaklar da otelin diğer işlevleri çözülmeye çalışılmış, iç mekâna katılan sokakların altları bodrum olarak kullanılmış, böylece 4000 metrekare fazladan alan elde edilmiştir. İç sokaklar bir gezi mekânı olarak tasarlanmış, eğimin sağladığı vistadan faydalanan Ertem Ertunga ve ekibi Ertunga Mimarlık, bu alanlara fiskyeler ve su öğeleri yerleştirmiş ve estetik kalitesi yüksek mekânlar elde etmiştir. İç avlularda çözümlenen resepsiyon, lobi, restoran ve küçük butikler ile birlikte zemin kat fonksiyonları artırılmış, giriş Laleli Camii'nden olacak şekilde ele alınarak yapı blokunun en geniş bölümü bu işlev için kullanılmış, çatı katları suit odalara dönüştürülmüş, her bir bloka düşey sirkülasyonu sağlaması amacıyla asansör eklenmiş, önceden bulunan 124 konut elden geçirilerek toplam 550 yataklı 275 oda elde edilecek şekilde yeniden düzenlenmiş, cafe, bar, patisserie, yüzme havuzları gibi birimler de otel içerisinde çözülmüştür (Görgülü 2016; Türkoğlu 1998; Vanlı 2006; Yavuz 1993).

Grafik-4- Solda, Harikzedegan Apartmanlarının plan şeması (Yavuz 1993) ve sağda plan şeması üzerine işlenmiş işlev şemasını gösteren grafik (kırmızı alanlar yaşama mekânlarını, mavi alanlar ıslak hacimleri, sarı alanlar koridorları, koyu yeşil alanlar merdivenleri ve açık yeşil alanlar da avluları göstermektedir).

Grafik-5- Harikzedegan Kat Evlerinin günümüzdeki hali (Wikipedia contributors (c) 2020)

Mimar Kemaleddin'in Kişiliği, Fikirleri, Söylemi ve Sanat Anlayışı

Tekeli ve İlkin'e göre Mimar Kemaleddin ile ilgili değerlendirmelerde yapılan bazı hatalar bulunmaktadır. Bu hatalar arasında Kemaleddin'in kendi dönemi içerisinde çok sayıda ve farklı nitelikte eserler vermiş olmasının hesaba katılmaması, Kemaleddin'in kendi bağlamı içerisinde kopartılıp yalnızca modernizm olgusu bağlamında ele alınarak düşünce ve üretimlerinin indirgemeci bir bakış açısı altında değerlendirilmesi, bunun dışında farklı mimarlık yaklaşımlarına indirgenerek Kemaleddin'in fikri alt yapısı ve söylemlerinin ihmal edildiği, sadece verdiği eserlerin dikkate alındığı tarihyografik bir kurgu ile değerlendirilmesi sayılabilir (Batur 2009; Eskioglu 2004). Mimar Kemaleddin kişilik olarak

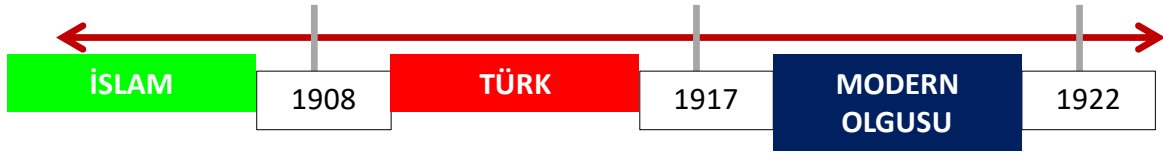
mahcup, mütevazı, içine kapanık ve duygusal olmasının yanı sıra idealizm yönü bakımından son derece aktif bir insandır. Bu bağlamda mesleki konularda ve milliyetçilik ülküsü ile ilgili olarak çok sayıda eser üretmiş, eserlerin üretimi ile ilgili karar süreçlerinde ideallerinden taviz vermeyen bir yapı sergilemiştir. Bu bağlamda çeşitli proje kararlarının karşısında idealleri ile çeliştiği için güçlü bir şekilde durmuştur. Bu karşı çıkışları arasında Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nin Cemil Topuzlu tarafından belediye binası yapılmak ve yol açmak suretiyle yıkılma kararı, Ankara'nın imarında izlenen yollar, Mimar Sinan ile ilgili kutlamalarda ortaya konan söylem ve kamu binalarının Türk mimarisindeki estetik zevk ve tasarım yaklaşımlarını yansıtmayacak şekilde yapılmasına yönelik kararlar sayılabilir (Batur 2009; Tekeli, İlkin 1997; Yavuz 2009).

Mimarinin milletlerin karakterlerinin en önemli temsil araçlarından biri olduğunu savlayan Kemaleddin Bey, bu bağlamda mimarisinde milliyetçilik ideallerinin temsil biçimlerini araştırmış, hocası A. Jasmund gibi yabancı mimarların kendi imgelemlerinde oryantalizm imgesini kendi mensup oldukları milletlerin mimari anlayışları ile sentezleyerek “Türk Mimarisi” olarak ortaya koydukları mimari anlayışları da şiddetle eleştirmiştir. Türk mimarlığı ile ilgili olarak Mimar Kemaleddin öncelikle Türk mimarlığının İslam mimarisi içerisindeki konumunu Türk mimarisinin Bizans mimarisi içerisinde alarak sentezlediği ve farklılaşma noktalarını oluşturan yönlerine dikkati çekerek, Türk mimarisi içerisindeki tarihsel sürekliliği inşa etmeye çalışmış, mimarlığın ruhi ve maddesel yönlerinin bulunduğunu, ruhi yönünün Türk milletinin milli ruhu, maddesel yönünün ise dönemin şartları ve anlayışları ile bu temsil sisteminin kurulmasına en uygun imkânı sağlayacak yapı malzemesi olduğu ileri sürmüştür (Aslanoğlu, 2001). Selçuklular'ın bu ruhu temsil etmek için tuğladan, Osmanlılar'ın ise taştan yararlandıklarının altını çizen Kemaleddin, Türk mimarlığının tarihsel kökeni ve sürekliliğine dair aktif meslek hayatı boyunca sorgulamalarda bulunmuş, fikirler üretmiş, incelemeler yapmıştır. Bu bağlamda Türk mimarisinin tezyini özelliklerini, iç mekân-dış mekân ilişkilerini, oluşumdaki fiziki zorunlulukları da göz önünde bulundurarak incelemelerini derinleştiren Kemaleddin, Türk mimarlığının bu bağlamda güncel uygulamalara nasıl yol gösterebileceğini de kendine sorunsallaştırmış, mimaride özgünlük-taklit, mimarın yaratıcılığı ve malzemedeki zamana bağlı olarak değişim ve gelişimleri fikri alt yapısını oluştururken ele almıştır. Bu düşüncelerinden hareketle restorasyon anlayışını da Türk mimarlık tarihinin tarihsel sürekliliği bağlamında ele alan ve önemseyen Kemaleddin, daha çok Viollet le Duc'ün restorasyon kuramına yakın bir yaklaşımla aslına dönme anlayışına yakın bir tutumu

benimsemiş, özellikle rekonstrüksiyon konusunda bu düşüncesine sıkı sıkıya bağlı bir şekilde hareket etmiştir. Restorasyona özel bir önem veren Kemaleddin, bu bağlamda eski sanatların yeniden canlandırılmasının önemine vurgu yapmış, örgütlenmenin ve uzmanlardan oluşan bir ekibin gözetmenliğinde restorasyon uygulamalarının yapılması gerekliliğinin altını çizerek restorasyona verdiği önemi bir kez daha vurgulamıştır (Eskioğlu 2004; Kızıldere 2005; Sözen 1984). Kentlerin nasıl planlaması gerektiği ile ilgili de uzun uzadıya kafa yoran Kemaleddin, Batı'daki dama tahtasını modelinden hareketle oluşturulmuş gridal planlama anlayışına şiddetle karşı çıkmış, her aileye müstakil bir ev düşecek şekilde kentsel planlamanın yapılmasının gerekliliğini savunmuş, bu tasarıma uygun olacak şekilde yolların düzenlenmesinin gerektiğini ileri sürmüştü, bu yaklaşımı ile de daha çok Camillio Sitte'nin estetik kent modeli ile Ebenezer Howard'ın bahçe kent modelinin sentezine yakın bir planlama anlayışının yapılması gerektiğini iddia etmiştir. Kent planlama anlayışında kentlerin beslenme problemine de odaklanan Kemaleddin, kentin dış çeperlerine büyük siloların, hallerin, değirmenlerin ve soğuk hava depolarının yapılması gerekliliğinin önemini vurgulamıştır (Doğan 2017; Kızıldere 2005).

Mimarlık eğitimi ile ilgili olarak ise mimarlığın usta-çırak ve yeni proje usulü olmak üzere- yani geleneksel ve çağdaş örgün eğitim- iki farklı yöntemle tatbik edilebileceğinin altını çizen Kemaleddin, mimarların Vitruviusçu gelenek içerisinde utilitas, firmitas, venustas olarak mottolaştırılan ve Kemaleddin'de faide, metanet ve hüsn-ü manzaraca letafet olarak karşılık bulan ilkeler doğrultusunda yapılarını tasarlamaları gerekliliğinin altını çizmiştir. Hendese-i Mülkiye ve Sanayi-i Nefise Mektebinde mimarlık eğitimine katkıda bulunmak üzere yazmış olduğu *Demir İnşaat* (1911) ve *Fenn-i Mimari* (bugünkü anlamda Bina Bilgisi) ile *Fenn-i Mimari Şekilleri* (1926-Ali Talat Bey ile) isimli üç adet kitabı da bulunmaktadır. Bunun dışında yaklaşık otuzdan fazla farklı tarihlerde mimarlık ve Türkçülük ile ilgili olarak ele aldığı denemeleri bulunmaktadır. Bu denemeleri genel olarak üç farklı döneme ayırabilir ve bu ayırlama üzerinden Mimar Kemaleddin'in fikri serüvenin ana şablonunu ortaya koyabiliriz. İlk dönem daha çok 1908 yılına kadar ve 1908 yılı çerçevesine odaklanan ve Kemaleddin'in daha çok İslam mimarisi ile ilgili fikirlerini ortaya koyduğu ve bu konularda çeşitli incelemelerde bulunduğu dönemdir. İkinci dönemde özellikle I. Dünya Savaşı sürecinde yükselen Milliyetçilik ve ulusçuluk akımlarının etkisiyle ilgisini Türk mimarlığına yönelttiği 1917 yılına kadar ve 1917 yılı çerçevesine odaklanan dönem olarak nitelenebilir. Son olarak mimaride modernlik olgusunu ele aldığı ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme anlayışına uygun olarak nasıl bir mimarlık

üretimini yapılması gerektiğine dair sorgulamalarının bulunduğu ve 1922 yılı çerçevesinde odaklanan üçüncü dönemdir (Sözen, 1984; Tekeli, İlkin 1997).

Grafik-6- Mimar Kemaleddin'in mimari söyleminde yönelimlerini kendi metinleri bağlamında ele alan grafik (Grafik yazar tarafından tasarlanmıştır).

Mimar Kemaleddin mimari uygulamalarında yaklaşım olarak yeni yaklaşımları araştıran, düşük maliyetli yapım stratejilerini benimseyen, kimlik ve aidiyet problemini arayan, daha çok Klasik Osmanlı Mimarisindeki orta aks ve simetriye vurgu yapan yaklaşımı benimseyen ve cephede yatay olarak üç farklı bölümlenme ile cephede zenginlik ve simetri oluşturmayı hedefleyen bir strateji dâhilinde kendi mimari uygulama yaklaşımını geliştirir (Cengizkan, Cengizkan 2009). Bu bağlamda Klasik Osmanlı mimarisine ait pencere, kubbe, saçak, sütun, köşe cumba ve kuleleri gibi yapı birimlerinden faydalanan Kemaleddin, yapılarında süsleme unsuru olarak da Klasik Osmanlı Mimarisi süsleme unsurlarından çini, mukarnas, kabara, geniş saçak, korniş, sime detayları, tepelik, gülçe, köşe sütunçeleri gibi detayları seçmiş ve çeşitli kompozisyonlar oluşturmuştur. Yapı malzemesi ve sistemi seçiminde de titizlik gösteren Kemaleddin, daha çok türbe ve camilerinde kesme taş, az katlı ikincil derece yapmış olduğu konut ve benzeri yapılarında taşıyıcı duvarların arasına tuğla malzemelerle dolguya dayalı yapım sistemini, vakıflarda çalıştığı dönemde yapmış olduğu büyük yapılarda ise sistem olarak çelik kirişlemelerin bulunduğu döşemeler ve tuğla ya da kesme taşların dolgu malzemesi olarak kullanıldığı bir iskelet sistemini tercih etmiş ilk tamamıyla betonarme yapı denemesini Harikzedegan Kat Evleri'nde uygulamış daha sonra bu sistemi Ankara'daki yapılarında da kullanmıştır (Yavuz 1979; Yavuz 1981a; Yavuz 1981b). Planlama anlayışı olarak orta aksın ve yapının genelinde simetrisinin vurgulandığı bir yaklaşımı benimsemiş olan Kemaleddin, bu hedefini cumbaların ve girişin birbirleriyle olan konumlarının düzenlenmesi yoluyla gerçekleştirmiştir. Cumbaları ya giriş doğrultusunda giriş aksını vurgulayacak şekilde konumlandırmış, ya da orta aksın dışındaki diğer iki aksın içerisinde yine orta aksı ve girişi vurgulayacak şekilde tasarlamıştır. İki yan aks içerisinde çözümlenen cumbalar bazen orta aksı daha da vurgulu kılmak için birer kule şeklinde çözümlenmiştir. Girişlerini Selçuklu ve Osmanlı taç kapılarından esinlenerek tasarlayan Mimar Kemaleddin, kapıların üzerini bazen bir kubbe ile örtmüş, bazı tasarımlarında da önüne küçük bir revak eklemiştir. Örtü sistemi olarak genelde kırma ve beşik çatıyı tercih

eden Kemaleddin, birkaç istisnai yapısında da teras çatı uygulamasına yer vermiştir. Klasik Osmanlı’da kullanılan kemer sistemlerinden daha çok iki ya da üç merkezli sivri kemer, düz ya da atkı kemerler, penci kemerler, sepetkulpu kemer türlerini tercih eden Kemaleddin Harikzedegan Kat Evlerinde pek de önceden kullanmamış olduğu basık kemer Bursa kemeri, yarım daire kemer gibi kemer türlerini de kullanmıştır. Klasik Osmanlı Mimarisi’nde kullanılan kalemişleri ve süsleme detaylarını da kendi tasarım anlayışıyla sistemleştiren Mimar Kemaleddin bu bağlamda Neo-Klasik bir Osmanlı tarzı üretmeyi başarabilmiştir (Batur 2009; Cengizkan, Cengizkan 2009; Tekeli, İlkin 1997).

Sonuç

Mimar Kemaleddin Osmanlı Mimarisi’nde farklı üslupların tarihselci bir dizge içerisinde aynı yapıda kullanılmasını imleyen bir yaklaşımın sürdüğü zamanda dünyaya gelmiştir. Kendi mimari tarzında eserler verdiği aktif yılları, Cumhuriyet’in kurulduğu yıllara denk gelen, yeni kurulan rejimin mimarlık anlayışı ile eğitimini aldığı Osmanlı geleneği arasında çeşitli gerilimlerin yaşandığı dönemdir. Tarihi yapıların restorasyonu ve yeni yapıların tasarımıyla ilgilenecek, Osmanlı mimarisinin ilkelerini inceleyip ve kendi mimari üslubunu şekillendiren Kemaleddin Bey, mimarlığın arkasında bulunması gereken mühendislik birikiminin önemini altını çizmiştir. Mimaride klasik ile modernin sentezlenmesini amaçlamış, gerek son dönem Osmanlı mimarisi içerisinde gerek Birinci Ulusal Mimarlık Akımı döneminde ürettiği mimari metinleri, tasarım, uygulama, restorasyonları ile Osmanlı-Türk mimarlığının önemli figürlerinden biridir. Mimar Kemaleddin uzun süredir bu coğrafyada gayrimüslimlerin elinde olan mimarlık mesleğinin yeniden Türk mimarlarca icra edilebileceğini göstermiştir. Mimar Kemaleddin’i özgün kılan en önemli özelliklerinden biri de tıkanıp düşünülen geleneksel mimarlık geleneğinin yaklaşımlarını yeniden ve yeni biçimlerde ele alarak, bu coğrafyaya özgü bir mimari dilin oluşturulabileceği konusunda kendi çağdaşlarına yol göstermiş olmasıdır. Farklı işlevlerin kullanılan ortak alanda çözümlendiği, sanayileşme sonrası hızla artan kentsel nüfusun barınma gereksinimini karşılamayı amaçlayan bir sosyal konut örneği olarak tasarlanan Harikzedegan Kat Evleri, bir Kemaleddin yapısı olarak İstanbul’daki ilk betonarme iskelet sistemini taşıması bakımından da önem teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Akşin, Sina (Yayın Yönetmeni) (1992). *Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aslanoğlu, İnci (2001). *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını.
- Batur, Afife (Ed.) (2009). *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası; Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Batur, Afife; Serim, Mehtap; İnan, Derin; Yavuz, Yıldırım (Ed.) (2008). *Mimar Kemaleddin Yapıları Rehberi*. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası, İstanbul Büyükşehir Şubesi.
- Cengizkan, Ali; Cengizkan, Müge (Ed.) (2009). *Mimar Kemalettin ve Çağı: Mimarlık, Toplumsal Yaşam, Politika*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.
- Eskioğlu, Onur (2004). *Modernleşme Ekseninde Mimar Kemalettin'in Kimlik kurgusu*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Focillon, Henri (1948). *The Life of Forms in Art*. New York: Wittenborn, Schultz.
- Görgülü, Tülin (2016). “Apartman Tipolojisinde Geçmişten Bugüne; Kira Apartmanından Rezidansa Geçiş”, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, Sayı 14.
- Görgülü, Tülin (2016). *Türkiye’de Çok Katlı Konutların Değişimi: Apartmanın Öyküsü*. İstanbul: Türkiye Alim Kitapları.
- Hasol, Doğan (2017). *20. Yüzyıl Türkiye Mimarlığı*. İstanbul: Yem Yayın.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim (Ed.) (1997). *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*. Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.
- Kızıldere, Selda (2005). *İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Yapılarının Kent Bütünü İçindeki Yerinin Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İ.T.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sözen, Metin (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şenyurt, Oya (2011). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kitapevi.

- Tümer, Gürhan (1998). *Cumhuriyet Döneminde Yabancı Mimarlar Sorunu: 1920'lerden 1950'lere*. İzmir: Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yayınları.
- Türkoğlu, Sabahattin (1998). *Harikzedegan'dan Merit Antique'e Tayyare Apartmanları*, İstanbul: Simurg Kitabevi.
- Vanlı, Şevki (2006). *Mimariden Konuşmak Bilinmek İstenmeyen 20. Yüzyıl Türk Mimarlığı Eleştirel Bakış: Başlarken ve 1920'lerden 1980'lere Türk Mimarisi*. Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.
- Wikipedia contributors(a) (2020). *Tayyare Apartments*. (https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Tayyare_Apartments&oldid=966427990) Erişim tarihi:01.01.2020)
- Wikipedia contributors(b) (2020). *Mimar Kemaleddin*. (https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Mimar_Kemaleddin&oldid=966428460) Erişim tarihi:01.01.2020)
- Wikipedia contributors(c) (2020). *Tayyare Apartments*. (https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Tayyare_Apartments&oldid=966427990))
- Google Photos (a) (2020). *Pervititch Haritaları Tarihi Yarımada-4 (Vefa-Laleli-Aksaray)*.(https://photos.google.com/share/AF1QipOQeZTVUqY_VjqBfTQp9BfisrOQjQdYkbHc9qaAfS88nZm1AQss712eYxKmR3RwdA?key=MGY1eTJGRHZSNF FWXzJJSFJIY2ZZOWx2dlpBRIRn)
- Yavuz, Yıldırım (1979). “*Türkiye'de Çok Katlı Sosyal Konuta İlk Örnek: İstanbul Laleli'de Harikzedegâh Katevleri*”, Çevre Dergisi, 4, s. 80-84.
- Yavuz, Yıldırım (1981a). “*Mimar Kemalettin Bey*”, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, s. 53-76.
- Yavuz, Yıldırım (1981b). *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Yavuz, Yıldırım (1993). “*Siteler*”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul: Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Yıldırım (2009). *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin, 1870-1927*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.